

Franz Kafka framför lagen

Av Leif Dahlberg

Die Erklärer sagen hiezu: Richtiges Auffassen einer Sache und Mißverstehn der gleichen Sache schließen einander nicht vollständig aus.

Mot slutet av Franz Kafkas ofullbordade och fragmentariska roman *Der Prozeß* (*Processen*) finns det en berättelse som brukar kallas "Vor dem Gesetz" eller "Türhütergeschichte", och som på svenska har fått heta "Framför lagen".¹ Det är fråga om en parabel, en allegorisk berättelse, som i romanen betecknas som en nedskreven berättelse (s. 250) och som Kafka i sin dagbok benämner en legend.² Det är den enda del av romanen som Kafka publicerade under sin livstid, år 1916, och han förefaller själv ha varit ganska nöjd med den.³

Berättelsen handlar om en man från landet som vill lära känna lagen (*das Gesetz*), men när han vill träda in till den, stoppas han av en dörrvakt som säger att han inte kan få tillträde för tillfället. Mannen från landet frågar om det är möjligt att få tillträde senare, och dörrvakten svarar att "det är möjligt", "men inte just nu." (S. 249). Mannen tänker att "lagen ska ju alltid stå öppen för alla och envar" (*ibid*), men inför anblicken av dörrvaktens respektingivande utseende sätter han sig att vänta. Han gör många försök att bli insläppt och tröttrar ut dörrvakten med sina frågor och böner, men utan resultat. Åren går. Till slut blir mannens blick skum, hans tid är nästan ute och han skönjer "ett ljus som outsläckligt strålar ut ur lagens dörr." (*Ibid.*) I mannens huvud samlar sig nu en fråga som han ännu inte ställt dörrvakten: "Alla söker sig ju till lagen", säger mannen, "hur kommer det sig att ingen mer än jag begärt tillträde under alla dess år?" (S. 250). Dörrvakten svarar: "Här kunde ingen annan få tillträde, ty denna ingång var avsedd endast för dig. Jag går nu och stänger den." (*Ibid.*) Med detta slutar berättelsen.

Vad är meningen med denna gåtfulla parabel och vilken betydelse har den i Kafkas roman? Det är många som sökt besvara dessa frågor, och som vi kommer att se har svaren varit allt från rättframma till mer sofistikerade. En förutsättning för att komma någon vart med uttolkningen av denna berättelse och den roman i vilken den är inkorporerad är att uppamma ett visst tålmod, om än kanske inte av samma slag som mannen från landet. I min diskussion av Kafkas legend kommer jag i första hand utgå från dess

plats i romanen *Der Prozeß*, men även behandla den som en fristående berättelse. I den första och längre delen av artikeln kommer betydelser och funktioner hos lagen och rätten i Kafkas roman att utforskas. Denna diskussion kopplas även till olika juridiska, sociala och filosofiska betydelser hos lag och rätt. Dessutom behandlas hur huvudpersonen, Josef K., reagerar på det rättssystem som förs fram i romanen. I den andra och avslutande delen av artikeln behandlas kortfattat dels det spekulära och teatrala i romanen, och kopplingar till rättegången som drama, dels de komiska elementen och kopplingen till en komisk och satirisk tradition.

Legenden "Vor dem Gesetz", som i romanen inte bär någon titel, utan sägs inleda lagboken (*Schriften zum Gesetz*), berättas för K. av en präst som han träffat i en katedral. I romanen utspinner sig därefter ett samtal mellan K. och prästen just om betydelsen av denna berättelse (se ss. 250-255). K:s första reaktion är att dörrvakten lurat (getäuscht) mannen från landet. Prästen ber K. att inte förhastiga sig och redogör för ett antal skilda tolkningar av parabeln. Ingen av dem är identisk med den andra, och inte självklart förenliga med varandra. De olika tolkningarna är i korthet följande. Dörrvakten har inte lurat mannen från landet utan endast gjort sin plikt. Den motsägelse som K. finner mellan "att han just nu inte kan bevilja honom tillträde" och att "denna ingång var avsedd endast för dig" (s. 250) är bara skenbar. Vid det första tillfället hade dörrvakten endast "befogenhet att avvisa mannen" (s. 251). Sedan visar han sin plikttrogenhet genom att i åratals stå kvar vid sin post och slutligen stänga dörren när det är tid för detta. Men samtidigt erkänner enligt prästen uttolkarna en viss enfald och självförhåvelse hos dörrvakten, vilka är att betrakta som brister i hans karaktär. Till dörrvaktens karaktär hör även hans vänlighet, tålmod och medlidande, egenskaper som egentligen inte ingår i tjänstemannarollen. Prästen redogör sedan för en annan åsikt, nämligen att det är dörrvakten som blivit lurad (getäuschte ist) (s. 252). Denna tolkning utgår just från dörrvaktens enfald: "han vet ingenting om lagens inre" (ibid.) och vet inte "något om hur det ser ut i det inre eller vilken betydelse det har, hans föreställningar om det är rena villfarelser [nichts weiß und sich darüber in Täuschung befindet]." (S. 253) Ytterligare en villfarelse är att dörrvakten tror sig vara överordnad mannen från landet - och behandlar honom därefter - fastän det i själva verket är tvärtom. Dessutom säger prästen att dörrvakten "lever i en villfarelse av betydligt värre slag [einer viel schweren Täuschung], det gäller hans inställning till den egna tjänsten" (s. 253-254): har dörrvakten verkligen rätt att stänga porten, även efter mannens död? Enligt prästen är många "ense om att han inte kan stänga dörren." (S. 254) K. tilltalas av denna tolkning av legenden, men hävdar att den inte motsäger hans egen, att "mannen blev lurad [der Mann wird getäuscht]." (Ibid.) Om dörrvakten är lurad (getäuscht ist), säger K., "måste hans villfarelse [Täuschung]

med nödvändighet överförs till mannen.” (Ibid.) Prästen svarar på detta att det finns de som menar att berättelsen inte ger oss någon rätt att fälla omdömen om dörrvakten: ”Oavsett hur vi uppfattar honom, så är han i alla fall en lagens tjänare, han tillhör alltså lagen och är därmed höjd över alla mänskliga domar.” (Ibid.) K. invänder mot detta med att säga att det förutsätter att ”allt som dörrvakten säger är sant” (S. 255), på vilket prästen svarar att man bara måste ”utgå från att det är nödvändigt.” (Ibid.) Vid denna punkt förefaller K. ha tröttnat på uttolkningen av legenden, och han klipper av diskussion med att säga att därmed upphöjs lögnen (die Lüge) till världsordning. På samma sätt som det finns mycket att säga om legenden, finns det mycket att säga om denna utläggning av den.

Att en berättelse kan tolkas på många olika sätt är något som man inom litteraturvetenskapen inte finner särskilt förvånande. Det kan till och med sägas att en av litteraturvetenskapens huvudsysselsättningar är att tolka litterära verk och att diskutera olika tolkningar av verk. Kanske föreställer man sig att det är annorlunda inom juridiken: lagen ska ju vara entydig och objektiv. Att detta är en fördom inser den juridikstuderande ganska omgående - att läsa lagen är i hög grad en tolkande verksamhet.⁴ Det är en åsikt som K. förefaller instämma i när han tänker att de av prästen refererade uttolkningarna passar bättre ”som samtalsämne vid domstolen” (ibid.). Det kan med visst fog hävdas att den metodiska övningen i att läsa och tolka texter är något som förenar juridik och litteraturvetenskap som discipliner.⁵ Den största skillnaden är att den tolkande förståelsen inom juridiken mer påtagligt omsätts i tillämpning än inom litteraturvetenskapen.

En annan sak man som uttolkare kan lära av denna utläggning av berättelsen är att den citerade text som är föremålet för det hermeneutiska samtalet mellan K. och prästen i själva verket är ett skript eller program för exegesen. Som Jacques Derrida har påpekat turas ”prästen och K. [...] om att spela dörrvakten och mannen från landet, växlande plats framför lagen, härmande varandra, närmande sig varandra.”⁶ Sålunda identifierar sig K. först med mannen från landet, och prästen tar dörrvakten i försvar. Sedan identifierar sig K. med dörrvakten, som ställs till svars av prästen. Och samtidigt får man inte glömma att bakom detta skådespel, denna mim, så hör prästen till domstolen (s. 256) och står därmed framför lagen på samma sätt som dörrvakten.⁷ Och som läsare av legenden spelar vi i vår tur också roller som uttolkare och förvillade.

Kafkas roman *Der Prozeß* är alltså ett exempel på ett litterärt verk som behandlar lag och rätt. Men då Kafka själv var jurist är kopplingen till juridiken starkare än bara genom ämnesvalet. Det är därför inte sagt att detta i någon mening är en juridisk text, men Kafka använder förstås sina kunskaper om lag och rätt i romanen. Det bör kanske påminnas att dessa två termer - lag och rätt - inte är synonyma, utan avser å ena sidan enskilda regler

och förordningar, och å andra sidan summan av dessa regler, vilken dessutom utgör ett sammanhängande system där enskilda lagar har sin plats. På latin skiljer man sålunda mellan 'lex' och 'ius', på tyska och franska mellan 'Gesetz' och 'Recht' respektive 'loi' och 'droit'. På engelska använder man samma ord för lag och rätt, nämligen 'law', men man skiljer mellan enskilda 'laws' (eller 'statutes') och 'the law' som betecknar en lagsamling eller rätten. Denna lexikala distinktion efterföljs dock inte alltid i alla sammanhang, och inte heller hos Kafka, vilket förstas har betydelse både för legenden och för romanen. I Kafkas "Vor dem Gesetz", i titeln såväl som i berättelsen, har lagen dels funktionen av en metonymi, betecknande lagarna och rättssystemet som helhet, dels utgör den ett förkroppsligande av detta system, det vill säga en symbol.⁸

Det krävs ingen större juridisk kunskap för att inse att de lagar och det rättssystem som framställs i romanen inte motsvarar vad vi förväntar oss av dessa begrepp i ett modernt rättssystem, vare sig nationellt eller internationellt. Det framgår inte i vilken utsträckning de aktuella lagarna i romanen är hemliga eller inte, men de är okända för den lagkunnige K. (S. 49)⁹ Han vet inte heller vem som anklagar eller angivit honom eller för vad han är åtalad. (S. 54-55) Även själva rättsmaskineriet är genomsyrat av hemlighetsmakeri, även för dem som arbetar för det (s. 210, ss. 252-254). Som exempel på denna ogenomskinlighet kan nämnas att själva åklagarmyndighetens geografiska läge är okänt (s. 257), liksom att anklagelsepunkterna aldrig är kända för de åtalade och endast kan gissas utifrån de frågor som ställs vid förhören (ss. 156-158). Det är vidare ett rättssystem som inte respekterar den enskilde individen, och häktningen av K. är ett uppenbart intrång i privatlivet (se s. 48).¹⁰ Även K:s rörelsefrihet begränsas delvis, även om denna begränsning förefaller rätt godtycklig (s. 46). I det rättssystem som man finner i romanen är personliga kontakter mer värda än bevis och skuld (ss. 158-163, s. 190, ss. 193-194, s. 222), och autokrati och korruption är legio.

Man kan fråga vad Kafkas syfte varit med denna framställning av ett samhälle med ett dylikt 'rättssystem'. Är det rimligt att tro att skildringen av rättsprocessen i denna roman ska uppfattas som en seriös och realistisk skildring? Arnold Heidsieck har mot en sådan syn hävdad att Kafkas skildring utgör en systematisk förvrängning av den österrikiska brottmålsprocessen.¹¹ Är det i stället en allvarligt menad skildring av upplevelsen av rättssystemet? Det finns många som gärna vill läsa den som en existentiell allegori (med eller utan hänvisning till det 'tragiska' slutet).¹² Eller är det i stället en komisk eller tragikomisk roman? Man kan som stöd för den senare synen anföra Max Brods välkända vittnesmål om hur det brukade gå till när Kafka läste upp ur sina verk för vänner, om hur Kafka läste på ett sådant sätt att de låg och vred sig av skratt.¹³ Eller kanske den ofullbordade

romanen bör läsas på ytterligare något sätt? Det seriösa och komiska kan mycket väl låta sig förenas.

Detta är förstås en av huvudfrågorna för varje försök att läsa romanen. Själv hör jag till dem som anser att Kafkas syfte i första hand är komiskt. I romanen kan man finna ett slags läsanvisningar i form av korta berättelser i berättelsen och diskussioner av händelser som stöder en komisk och absurdistisk läsart, liksom indirekt genom närvaron av tautologier och motsägelser som indikerar en frånvaro av realism. Men det komiska är som alltid framför allt något oskrivet och outtalat. Det är dock inte svårt att finna stöd i romanen även för seriösa, allegoriska läsarter. Det är knappast möjligt att ge en enkel bestämning av hur texten ska eller vill bli läst. Det enda man med någon säkerhet kan fastställa är att Kafkas verk inbjuder till olika läsarter, och att läsaren bör vara öppen för att pröva olika sätt att läsa romanen på samma sätt som prästen gör med den legend som sägs inleda lagboken. Det är inte heller nödvändigt att välja endast en läsart. Man kan här lämpligen även citera prästens ord till K.: ”Att rätt uppfatta en sak och att missuppfatta samma sak utesluter inte helt varandra.” (S. 251)

En av de första egenskaperna i den eller de lagar som läsaren lär känna, genom en av K:s vakter, är att skulden har den märkliga egenskapen att den drar till sig lagen och dess representanter. När K. i början av romanen försöker presentera sina identitetshandlingar för att få se häktningsordern utspelar sig följande samtal:

- Här är mina identitetshandlingar.
- Vad bryr vi oss om dem? Skrek den store vakten. Ni uppför er värre än en barnunge. [...] Myndigheterna begär inga misstag. Såvitt jag känner våra myndigheter, och jag känner ju bara till de allra lägsta nivåerna, söker de ju inte efter någon skuld hos befolkning, utan det är snarare - som det står i lagen [wie es im Gesetz heißt] - skulden som drar myndigheterna till sig och tvingar dem att skicka ut oss vakter. Sådan är lagen [Das ist Gesetz]. Hur skulle det då kunna begås några misstag?
- Den lagen känner jag inte till [Dieses Gesetz kenne ich nicht], sa K.
- Desto värre för er, sa vakten.
- Den finns nog bara i er fantasi, sa K. [...]
- Hör bara Willem, han medger att han inte känner till lagen [er kenne das Gesetz nicht] och påstår samtidigt att han är oskyldig. (SS. 49-50)

Den distinktion som vakten gör är enkel, men inte entydig: lagen är inte aktiv utan passiv. Det är inte lagen som söker upp skulden, det är i stället skulden som drar till sig lagen. Det tvetydiga i denna distinktion framgår av att det i hög grad är en tolkningsfråga vem som är aktiv och vem passiv, och naturligtvis även en fråga om makt och perspektiv. Och distinktionen säger heller ingenting om lagens proaktiva och reaktiva egenskaper.

Vaktens syn på lagen kan vara uttryck för både okunnighet och för-

domsfullhet. Men hur kan vi som läsare avgöra sanningen i hans påstående? Gör vakten sin plikt när han informerar K. om lagen, eller är han liksom dörrvakten enfaldig och okunnig om lagen? Här finns ingen präst till hands som kan lägga ut texten åt oss.

Längre fram i romanen studerar K. en detalj i ett ännu inte slutfört domarporträtt av målaren Titorelli. K. ser först inte vad den föreställer, men när målaren säger att det är 'rättvisan' känner K. igen figuren på de traditionella attributen bindeln för ögonen och vågskålen (s. 183). Men sedan noterar K. att figuren har "vingar [...] på hälarna och ser det inte ut som hon springer?" (Ibid.)

- Jo, sa målaren, jag fick i uppdrag att måla henne på det sättet, det är egentligen rättvisan och segergudinnan i en och samma person.
- Det är ingen lyckad kombination, sa K. och log, rättvisan måste vara stilla, annars blir vågen ostadig och då går det inte att få några rättvisa domar.
- Jag rättar mig efter min uppdragsgivare, sa målaren.
- Självfallet, sa K., som inte alls hade velat sära någon med sin kommentar. Ni målade helt enkelt av den figur som stod på tronen.
- Nej, sa målaren, jag har varken sett figuren eller tronen, allt det där är bara påhittat, men man talade om för mig hur jag skulle måla. (Ibid.)

Den sammanfogning av Dike och Nike som K. ser avbildad i porträttet förefaller honom skandalös och rättsvidrig. Men man kan också tolka denna sammanställning av attributen på så sätt att den hör hemma i en annan och äldre rättsuppfattning än vår egen, nämligen ett rättssystem som likställer rättvisa med rätten att hämnas ett brott eller en oförrätt. Det är exempelvis en sådan äldre rättssyn som man finner i Aiskylos *Orestien* och Pierre Corneilles *Le Cid*, där de ställs mot och ersätts av en rättssyn med honnörsord som opartiskhet och balans.¹⁴

I Kafkas roman genomgår dock denna allegoriska figur ytterligare en förvandling. Till synes inspirerad av deras samtal börjar Titorelli arbeta på tavlan, och K. bevittnar hur det kring domarens huvud växer fram en rödaktigt skugga, som omger huvudet som "ett smycke eller en hög utmärkelse" (s. 184):

Men kring rättvisans gestalt förblev det ljust, sånär som på en omärkelig färgskiftning, och mot denna ljusa bakgrund tycktes gestalten framträda särskilt tydligt, den påminde knappast längre om rättvisans gudinna, men inte heller om segergudinnan, den såg snarare ut precis som jaktens gudinna. (Ibid.)

Den figur som symboliserar domarens ämbete är inte den opartiska rättvisan, utan en jägare på jakt efter ett villebråd eller offer.¹⁵ Dessa piktoral

metamorfoser av rättens attribut ger uttryck för en självbild som är snarlik den lag K:s vakt beskrev tidigare i romanen. Men till skillnad från vad vakten gjorde gällande så framställs lagen här som aktiv. I ett försök att överbrygga motsättningen mellan aktivt och passivt skulle man kunna säga att lagen dras till skulden på samma sätt som ett rovdjur känner vittring efter ett villebråd, eller en hona känner vittring efter en hane (och vice versa). Detta svarar i sin tur väl mot den attraktion som Leni (och inte bara hon) känner till de åtalade: hon tycker att de är vackra och blir förälskad i dem (s. 218f.).

Det är inte givet att dessa bilder av lagen och rättvisan – vaktens och målarens – överensstämmer i tillräcklig hög grad för att man ska kunna säga att de är identiska, men de är uppenbart versioner eller varianter av varandra. Men på samma sätt som när det gällde dörrvakten i legenden och vakten under häktningen måste man fråga i vilken utsträckning denna rätts självbild svarar mot lagens och rättens sanna identitet. Är det en sann bild eller är det återigen en förvillelse? Om detta, liksom om så mycket annat i denna roman är det lättare att ställa frågor än att formulera definitiva svar. På samma sätt söker läsaren förgäves efter svar på följande frågor: Vem är Josef K.? Vad är han åtalad för? Vem åtalar honom? Hur drivs processen och vem driver den? Vilket slags process är det? Mycket av den kritiska litteratur som finns om Kafkas roman söker besvara dessa i princip föremålslösa frågor.

Vad kan man mer säga om lagen och rätten i Kafkas roman? Vad är det för slags lagar? Och är det lagar som finns i sinnevärlden eller är det bara en paranoikers fantasier? Det är förstås omöjligt att ge något mer bestämt svar då romanen uttalar sig om lagen framför allt i negativa termer, vad lagen och rätten inte är.¹⁶ Enligt en del tidiga uttolkare, däribland Gershom Scholem, är det den judiska eller mosaiska lagen som Kafka anspelar på.¹⁷ Enligt andra uttolkare, som exempelvis Walter Benjamin, utgör Kafkas romanvärld i stället en arkaisk värld före lagen, före skriften.¹⁸ Det är därmed möjligt, som exempelvis Marc Sagnol har föreslagit, att tolka prepositionen i titeln på parabeln tidsligt snarare än rumsligt, det vill säga att mannen från landet finns 'före' lagen, inte 'framför' den.¹⁹ Men inte heller denna enkla temporala distinktion är entydig och i Kafkas värld samexisterar det moderna och det förhistoriska med varandra på samma sätt som olika medier går in i varandra. Denna koppling till medier är inte bara analogi utan även ett historiskt avtryck: det muntliga och oskrivna återkommer i det nedskrivna i form av talspråkliga ord och fraser (arkaiska eller nybildade), deiktiska uttryck som hör hemma i muntliga sammanhang liksom i en retorik formad av vad Walter J. Ong kallar en muntlig kultur.²⁰ Det oskrivna återfinns i det nedskrivna som en osynlig men ändå läsbar palimpsest. Detta samspel mellan nutid och det förflutna är förstås inget unikt för vare sig

Kafka, lagen eller litteraturen, utan kan sägas var ett allmänt drag i mänsklig kultur. Det avgörande består i de sätt på vilka de samexisterar och med vilka anspråk de gör det.

En aspekt av modern muntlighet i romanen är det myckna telefonerandet: under häktningen ber K. att få ringa sin vän allmänne åklagare Hasterer; domstolen kallar K. till förhör genom ett telefonsamtal till hans arbetsplats; Leni ringer för att varna K. att man jagar honom; för att bara ta några exempel.²¹ Den urbana värld K. lever i är sammankopplad genom telefonnätet, och även den allestädes närvarande rättsapparaten är uppkopplad mot detta nät. Denna moderna eller sekundära form av muntlighet som telefoni innebär skiljer sig från den arkaiska eller primära på flera sätt. En aspekt som Ong betonar hos sekundär muntlighet är att den bygger på och hör hemma i en skriftkultur.²² Hos Kafka har telefonerandet dessutom en viktig funktion som på en gång består i en utvidgning och anonymisering av maktapparaten, ännu mer så i en roman som *Das Schloß*.

Den juridiska palimpsest man kan avläsa i romanen består vidare i en överlagring på det skrivna av praxis och habitus, de föreskrifter, vanor och oskrivna regler som styr rättsverksamheten. Det är inte givet vilka av dessa är de äldre och vilka de yngre. Ett exempel på denna palimpsest mellan skrift och praxis är Titorellis förklaring av de motsägelser som K. velat se i målarens redogörelse för möjligheten att påverka domstolen (ss. 189-190). Titorelli svarar följande:

- De där motsägelserna är lätta att förklara, sa målaren. Det handlar om två olika saker, det som står i lagen och det jag vet av egen erfarenhet, dessa båda får ni inte blanda ihop. I lagen, som jag visserligen inte har läst, står det förstås å ena sidan att den oskyldige blir frikänd, men å andra sidan står det ingenting om att man kan påverka enskilda domare. Jag har emellertid erfarenhet av raka motsatsen. Jag känner inte till ett enda verkligt frikännande men däremot flera fall där domare låtit sig påverkas. Det är förstås möjligt att det inte i något av de fall som jag känner till funnits någon oskyldigt anklagad. Men är inte det osannolikt? Så många anklagade och inte en enda oskyldig? Redan som barn lyssnade jag noga när min far berättade för oss därhemma om olika processer, och även domarna som kom till hans ateljé brukade berätta om domstolen, i våra kretsar talar man överhuvudtaget inte om annat; så snart jag själv fick lov att närvara vid rättegångar utnyttjade jag alltid denna möjlighet, jag har som åhörare varit med vid de avgörande skedena i otaliga processer och följt dem ända tills de försvunnit ur sikte men - det måste jag medge - ändå inte upplevt ett enda verkligt frikännande. (S. 190)

Vad är betydelsen av att lagen - som Titorelli visserligen inte har läst, men ändå säger sig ha kunskap om - på detta flagranta sätt säger en sak och praxis säger en annan? En för K. näraliggande tolkning är att domstolens

funktion inte är att döma mellan skyldiga och oskyldiga, utan att utdöma straff. Eller som K. tillspetsat uttrycker sig: "En enda bödel skulle kunna ersätta hela domstolen." (Ibid.) Men det är naturligtvis både att överdriva och att generalisera (som Titorelli själv säger), ty det finns såväl skenbara frikännanden som "legender [...] om verkliga frikännanden" (s. 191). Problemet är förstås att rättens "slutgiltiga utlåtanden [inte] offentliggörs, de är inte ens tillgängliga för domarna" (ibid.). Men då dessa legender, som enligt målaren är mycket vackra, inte är möjliga att åberopa i rätten vill K. inte tala om dem mer.

Den kunskap som Titorelli har om rätten kommer alltså inte från att ha läst lagen, utan från att ha hört berättelser om lagar och rättsfall från sin far och från domare, liksom av att ha bevittnat otaliga rättegångar. Det är alltså en kunskap som i Ongs mening snarare är muntlig än skriftlig. Denna muntlighet utmärker också kunskapen om domstolens historia: då det inte finns några skriftliga källor skapas dess historia genom muntliga berättelser. Det som har hänt för mer än en mansålder sedan blir till sagor och legender, och historisk tid har formen av sagotid ("det var en gång").

Detta samspel mellan nutid och dåtid i lagen är kopplat till dess fysiska närvaro och frånvaro, även om det här igen får en mer rumslig betydelse. I en analys av Benjamins läsning av legenden "Vor dem Gesetz" har Werner Hamacher mycket träffande beskrivit denna koppling mellan lagens tidsliga och rumsliga aspekter, och knutit an det till möjligheten att läsa legenden som en parabel om lagen:

Detta är lagen: att det alltid bara finns ett "före" ["before"] hos lagen. Den undanhållande och borttagande strukturen hos lagen förbjuder den person för vilken den är reserverad från att uppleva den på något annat sätt än som omöjligheten av att lagen någonsin kommer att upplevas - för att inte tala om förbudet att låta någon ens få en ungefärlig föreställning om den. Precis som mannen från landet förblir framför [before] lagen, så är det likadant med parabeln "Vor dem Gesetz", och bara på detta sätt uttrycker den sin sanning, lagen om lagen, och dess alldeles egna lag: nämligen att lagen obstrueras. Lagen är det som undandrar sig framställning. "Vor dem Gesetz" framställer lagen lika litet som den formulerar både mer och mindre än detta: lagen om lagen, som gör gällande att den aldrig visar sig som sådan och aldrig blir synlig i den genomskinliga formen av en parabel. Efterföljande lagen står "Vor dem Gesetz" framför [before] parabelns lag, och den gör det genom att inte framställa någon regel, en lära, en doktrin, en moral; genom att hämma sig själv och maskera sig; och som en "nebulös fläck", genom att placera sig själv före/framför [before] sin egen framställande funktion, före/framför [before] sig själv som en parabel.²³

Det "före" som Hamacher talar om är den ständigt uppskjutande rörelse

som säger ”det är möjligt”, ”men inte just nu” (s. 249). Om lagen är det som undandrar sig framställning, som inte låter sig ses, så är lagen om lagen att den blockeras – i legenden av dörrvakten, i romanen av vakter, tjänstemän, advokater, prästen och förstås av legenden själv som skrift. Till Hamachers analys skulle man kunna tillfoga att lagen visserligen inte låter sig ses eller beskådas, men att den därför inte är blind. Som vi sett tidigare utmärks lagen i romanen just av dess förmåga att dras till, attraheras av och se skulden. Den figur som här framträder liknar den modell Jeremy Bentham föreslog för fångelser: en panoptikon. Likt en fångvaktare (eller en modern radiolyssnare, tv-tittare, nätsurfare) kan lagen passivt betrakta undersåtarna utan att de kan se honom, utan att någonsin behöva möta deras blick i ett offentligt rum.

I Hamachers läsning kommer ’vor’ som preposition även att beteckna en obstruerande gest, att sätta sig i vägen för lagen; och som tidsadverbial betecknar det även en prioritering, att sätta något som viktigare än lagen, i detta fall legenden. Det sätt på vilket Hamacher läser legenden illustreras bokstavligen genom det sätt på vilken den introduceras i romanen: ”Du misstar dig på domstolen, sa prästen, i inledningen till lagen [in den einleitenden Schriften zum Gesetz] heter det om denna villfarelse: Framför lagen står en dörrvakt.” (S. 248)²⁴ Det sägs alltså direkt att legenden utgör en ’inledande skrift’ till lagen, alltså ett slags paratextuell tröskel över vilken läsaren måste passera för att få inträde till den skrivna lagen. Det bör också komma ihåg att denna parabel presenteras av prästen för att råda bot på K:s ”villfarelse” (Täuschung), och att K:s första reaktion efter att ha åhört berättelsen är att dörrvakten har ”lurat” (getäuscht) mannen från landet. Det är tydligt att K. känner igen sig i mannen från landet, vilket vi redan nämnt, men också att denna identifikation både var avsedd eller förutsedd av prästen och avsedd att förstås som en villfarelse. Det innebär alltså att prästen i berättandet av legenden på en gång lurar K. och tar honom ur hans villfarelse, eller åtminstone har för avsikt att göra det. På samma sätt menar Hamacher att legenden, i egenskap av lagen om lagen, står i vägen för kunskap om lagen. Franz Kuna har uttryckt delvis samma tanke när han skriver om legenden att den ”demonstrerar [...] omöjligheten hos sin egen tolkning.”²⁵ Men om legenden, denna allegoriska berättelse i berättelsen, utgör en allegori över omöjligheten att läsa lagen, så är det inte i självklart en allegori över romanens oläsbarhet.

Hamachers tolkning är uppenbart pessimistisk om möjligheterna att lära känna lagen. Men den uppskjutande rörelsen som han identifierar kan även läsas mer optimistiskt: det är ju denna tro på möjligheten att få tillträde senare som driver mannen från landet i hans tålmodiga vaka utanför lagens port, liksom naturligtvis även K:s strävan att lära känna domstolen.²⁶ På liknande sätt talar Emmanuel Levinas om rättvisa som något som skapas

genom en ständig revision av existerande rättvisa, med förhoppningen om en bättre rättvisa.²⁷ Det är en föreställning om rättvisa som i positiv mening är utopisk.

I namnet på legenden kan man utläsa ytterligare betydelser. Som Derrida har påpekat så förekommer uttrycket "Vor dem Gesetz" både i titeln på den separat publicerade berättelsen och i inledningen till den, men dessa uttryck är snarare homonyma än synonyma.²⁸ De benämner inte samma sak, de har inte samma referens. Den ena benämner legenden, den andra beskriver en situation, en belägenhet. Den förra, titeln, är framför (devant) texten och förblir utanför den fiktionella berättelsen; den senare befinner sig också främst (devant) i texten, framför den, men redan i den, det är det första interna elementet i legenden.²⁹ Vad betyder det att befinna sig "framför lagen" (vor dem Gesetz)? Vad är betydelsen av detta uttryck? Som Derrida påminner om betyder uttrycket 'att framträda inför (vor, devant, before) lagen' på tyska, franska och engelska att stå inför en domstol för att ge vittnesmål eller dömas.³⁰ Den topografiska positionen att stå 'framför lagen' är i denna mening en utsatt situation: det innebär att stå till svars, att besvara frågor om vad man har sett eller gjort. Men det är precis detta som förnekas såväl mannen från landet som K. De tillåts aldrig träda inför lagen, utan får stå utanför lagen och utanför samhället (som laglösa). Man skulle med Derrida därmed kunna säga att lagen här på en gång är förbudet och förbjuden (interdit).³¹ Det skapar en paradoxal situation där mannen och K. samtidigt befinner sig under lagen och utanför den.³²

Den ogripbarhet som utmärker lagen behöver inte uteslutande tolkas i termer av dess frånvaro i världen. Det är som tidigare nämnts också möjligt att förstå lagen som en projektion av en skuldriden ung man. Det skulle då närmast vara fråga om en inversion av föreställning om den nödvändiga internaliseringen av lagen som finns hos det rättsfilosofiska subjektet hos Kant och Hegel.³³ Detta slags läsningar kan i sin tur liera sig med mer eller mindre biografiska och olika psykoanalytiska tolkningar där romanen tänks projicera och bearbeta Kafkas skuldkänslor inför såväl fadern som fästmön Felice Bauer.³⁴ Walter H. Sokel hävdar exempelvis att Kafka led av en trefaldig skuldkänsla: en inför föräldrarna; en inför sig själv (sitt 'rena' jag); och en inför fästmön.³⁵ Kuna menar i linje med detta att Kafkas författarskap drivs av självinkvisition och självbestraffning.³⁶ Det är hur som helst helt klart att *Der Prozeß* har en mycket direkt förhistoria i en rättegångsliknande uppgörelse mellan Kafka och Felice Bauer på ett hotellrum i Berlin i juli 1914.³⁷ Som påpekats av flera forskare så finns det påtagliga paralleller mellan Felice Bauer och den fröken Bürstner ("en maskinskriverska (s. 53), "en liten skrivmaskinsflicka som inte skulle kunna motstå honom länge" (s. 79)) som skrevs som "FB" i Kafkas manuskript.³⁸ En annan påtaglig parallell som brukar omnämnas är den ensidiga brevväxling som K.

inleder med fröken Bürstner (s. 73f.), liksom att hennes väninna, fröken Montag, lägger sig i leken (s. 77) på ett sätt som delvis påminner om Grete Blochs medling mellan Kafka och fästmän. Andra scener i romanen som brukar anföras är diskussionen med fru Grubach om "er lycka" (s. 62), liksom överhuvud den genomgående erotiseringslagen och rätten: allt från Bürstners erkännande att hon finner att rättegångar "har en märklig dragningskraft" (s. 68) till Lenis (och även advokatens) svaghet för de åtalade (s. 218f.) som vi har berört tidigare. Även Derrida kommer in på detta och talar om att känna lagen på samma sätt som en man sägs 'känna' en kvinna, genom blicken eller genital penetration: "den får inte föreges eller återges och framför allt inte penetreras."³⁹ Fastän denna koppling mellan erotik och juridik i romanen uppenbarligen är av intresse kommer jag inte att utforska den vidare i detta sammanhang.

Som ett led i försöket att förstå vad som menas med lag och rätt i *Der Prozeß* bör man mer utförligt undersöka vad de betecknar utanför Kafkas fiktionella romanvärld. Med andra ord, det är lämpligt att jämföra den poetiska rättvisan i romanen med den juridiska rättvisan utanför, och i synnerhet med den filosofiska diskussionen om rättvisans natur. Förutom de lexikala distinktioner vi var inne på tidigare så finns det förstås delade meningar om vad som menas med lag och rätt, för att inte tala om rättvisa. Under den grekiska och romerska antiken och långt in i modern tid - och även i dag - har man ansett att lagen utgör en sorts kodifierad moral, med eller utan gudomligt ursprung och sanktion.⁴⁰ Här skiljer man även mellan en universell naturrätt gemensam för alla folk och en folkrätt som skiljer sig mellan olika folk och nationer: den förra anses få sin giltighet genom sin förnuftighet, den senare i egenskap av kodifierade sedvänjor (mores). Denna moraliska syn på rätten avlöstes av olika former av positivistisk syn på rätten, där lagverket betraktas som ett regelsystem som är frikopplat från moraliska värderingar och vars giltighet eller legitimitet hänförs till laggivaren (det vill säga den person eller instans som äger den politiska makten) och/eller till de människor, det samhälle, som accepterar lagen som giltig. En betydelsefull teoretiker inom den positivistiska traditionen under 1900-talet är Hans Kelsen, som bland annat menade att juridiska texter skulle vara så neutralt och värderingsfritt skrivna som möjligt. Kelsen menade dock att rätten utgör en normativ vetenskap, en uppfattning som inte delades av den så kallade skandinaviska rättspositivistiska skolan (Axel Hägerström, Vilhelm Lundstedt, Karl Olivecrona, Ingemar Hedenius, Alf Ross).⁴¹ En viktig tradition inom anglosaxisk rättspositivism är en förståelse av lag som ytterst vilande på ett slags befallning som utgår från makten (Bentham, John Austin). Denna syn på rätten som befallning ersattes i sin tur av uppfattningen att rätt ytterst bör förstås som ett system av sociala regler. En av de främsta företrädarna för denna syn var H.L.A. Hart, som

menade att ett sant rättsligt system utmärks av gällande (obligatory) juridiska regler (primära juridiska regler) och regler för lagstiftning, regeringsordning, rättsprocesser och liknande (sekundära juridiska regler).⁴² Den sistnämnda synen på rätt som ett system av regler har i sin tur ifrågasatts av olika kritiker, bland de mer idoga märks Ronald Dworkin som i stället vill se rätten som en tolkande och tillämpande verksamhet. I denna syn på rätt som en tolkningsverksamhet framstår rättspraxis ibland som viktigare än lagkällor. Naturligtvis finns det förutom dessa tydliga positioner även i rättsfilosofi en hög grad av pragmatism och eklekticism.

Fastän en del av dessa uppfattningar om lag och rätt är både tidigare och senare än Kafkas verk finns flera på olika sätt avspeglade i *Der Prozeß*, såväl direkt som indirekt. Det moraliska i lagens natur framträder exempelvis i vaktens påstående att lagen dras till skulden, men moral och skuld är inte centrala frågor i romanen. De handlingar K. känner skuld inför är små försummelse, medan han däremot inte känner skuld för sina aggressiva närmanden till fröken Bürstner och andra kvinnor. Det reglerande och regelmässiga hos lagen framkommer genom den uppsjö av till synes meningslösa föreskrifter som omgärdar processen, men det är inte heller tematiserat och förefaller främst vara ett rekursivt komiskt grepp. Mer betydelsefull i *Der Prozeß* är frånvaron av identitet och utsägelseort hos lagen: man vet varken vad den säger eller vem som uttalar den, och i stället materialiserar sig lagen i romanen uteslutande genom sina tjänare. Det är befoogat att fråga om rätten och makten i romanen finns annat genom sina representanter. En viktig aspekt av denna tjänande funktion är uttolkandet av lagen – framför allt den oskrivna lagen – framställd i de långa utläggningarna av K:s försvarsadvokat och i K:s samtal med Titorelli och prästen. Lagens främsta uttrycks- och uppenbarelsform i Kafkas roman är som maktutövning, en maktutövning som inte förefaller ha annat syfte än att etablera makt över den enskilde, som i sin tur metodiskt fråntas frihet och värdighet.

Även om det alltså har funnits och finns radikalt olika syn på rättens natur, så är de flesta i västvärlden åtminstone sedan 1800-talet ense om att rättvisa endast är möjlig att upprätthålla genom en offentlig och så långt som möjligt reglerad och opartisk process där alla är lika inför lagen och att man ska ha rätt att i laga ordning kunna överklaga till högre instans. Lagarna ska vidare vara nedtecknade och offentliga, och man ska inte kunna åtalas för brott mot ännu inte stiftade lagar (legalitetsprincipen). Som påpekats tidigare är det lätt att se att denna uppfattning om rättvisa inte har någonting gemensamt med det rättssystem man finner i *Der Prozeß*. I Kafkas roman förefaller det i stället finnas flera skilda rättssystem som samexisterar: dels en offentlig och en hemlig rätt; dels en skriven lag och en oskriven praxis. Detta framkommer redan i samband med häktningen i första

kapitlet. Som Heidsieck har påpekat kan man förstå detta i analogi med hur kanonisk och sekulär rätt har samexisterat oberoende av varandra, och i en del samhällen ända in i modern tid.⁴³ Ett exempel på detta, från vår egen tid, är stater där kyrkan har det avgörande ordet för att upplösa äktenskap. Ett annat exempel på denna dubbla rättsordning var de så kallade skådeprocesserna i Sovjetunionen på 1930-talet. Men även i ett öppet, sekulariserat och genomreglerat samhälle som det svenska samexisterar olika rättsordningar, där gränsdragningarna inte alltid är entydiga och nedskrivna lagar samexisterar med oskrivna regler. Detta är något som har givits stor uppmärksamhet i svenska medier i bevakningen av de rättsliga följderna av de polisiära insatserna i samband med det politiska toppmötet i Göteborg i juni 2001.⁴⁴ Ett fjärde exempel på denna dubbla rättsordning är de spänningar som råder mellan nationell och internationell rätt, vilket har aktualiserats i samband med inrättandet av den internationella brottmålsdomstolen (ICC) i Haag, och det motstånd som finns mot denna instans bland den politiska administrationen i vissa nationer.⁴⁵

I denna spänning mellan det skrivna och oskrivna kan man också göra en koppling till Kafkas ofullbordade romantext: *Der Prozeß* består till betydelsefulla delar just av oskriven text, både i form av lakuner mellan kapitel och oskrivna delar av kapitel. En hel del av obegripligheten både hos processen i romanen och *Der Prozeß* som roman ligger i dessa textuella tomrum. Detta innebär således att det finns en analogi mellan svår lästheten hos romanen och svårigheten för K. att få kunskap om lagen och vad han är åtalad för. Hamacher har träffande beskrivit den situation som läsaren står inför på följande sätt: ”Om det inte är klart vad det är som är frånvarande, vad som är försvunnet och vad som träffar rätt, då är allt tal om frånvaro, förlust och att träffa rätt inte bara hypotetiska: de träffar fel i princip.”⁴⁶ Trots denna principiella svårighet så är man som läsare tvungen att aktivt skapa sammanhang och mening i en sådan oigenkännbar text som denna. Man kan till och med säga att det fragmentariska i romanen tvingar läsaren att bli mer aktiv och kreativ i sin tolkning. Det är en situation som påminner om den en domare befinner sig i när han finner att lagen inte beskriver det aktuella brottet, men ändå är skyldig att döma i enlighet med lagens anda.⁴⁷ Denna fråga om att förstå och känna igen är i sig ett tema i romanen, och ett återkommande tema i Kafkas författarskap, och jag återkommer strax till den.

Dessa frågor om tomrum i texten blir på flera sätt akuta i samband med frågan om kopplingen mellan legenden och romanen. Derrida har beskrivit denna artikulering genom att diskutera skillnaden mellan den fristående berättelsen (publicerad under titeln ”Vor dem Gesetz”) och den berättelse vi finner i romanen: ”Vi finner i dem samma *innehåll* men annorlunda inramat, med ett annorlunda system av gränser och framför allt utan egen titel,

utom den som består av en volym på flera hundra sidor.⁴⁸ Skillnaderna mellan de två berättelserna består inte i innehållet, och inte heller i formen, utan i stället ”inramningens och referentialitetens rörelser.”⁴⁹ Det finns vidare en serie olika paralleller till legenden i romanen, och Derrida beskriver träffande legenden och romanen som speglingar av varandra, och det är just denna sammankoppling som gör de två innehålls- och formmässigt identiska berättelserna till distinkta verk.⁵⁰ Den kanske främsta parallellen med legenden om mannen från landet i *Der Prozeß* är K:s fruktlösa försök att komma i kontakt med domstolen. På liknande sätt som mannen hejdas av dörrvakten träffar K. ett antal lägre funktionärer och andra personer som har anknytning till domstolen, men ingen av dessa har direkt kunskap om lagen, och ingen av dem kan ge honom tillträde till domstolen. Det finns även många andra paralleller (se exempelvis s. 49, s. 50, s. 54, s. 115, s. 123, s. 161, s. 210, s. 257).

I min diskussion av *Der Prozeß* har jag hittills främst behandlat lagen och dess betydelser i legenden och romanen, men även i andra sammanhang. Innan jag går vidare och diskuterar hur K. förhåller sig till rättssystemet i romanen kan det finnas anledning att sammanfatta iakttagelserna. På samma sätt som Kafka i ”Vor dem Gesetz” inte tar upp någon enskild lag, utan ställer fram lagen om lagen, så behandlar romanen allmänna egenskaper hos lagen. I *Der Prozeß* uppenbarar sig lagen inte direkt och det är inte möjligt att komma i kontakt med domstolen; det är inte möjligt att lära känna anklagelsepunkterna eller vem som uttalar dem; och det är inte heller möjligt att försvara sig mot dem. Denna undflyende, passiva och ogripbara sida av lagen och rätten i romanen står i skärande och brutal kontrast till den påtagliga och aktiva kraft lagen uppvisar när den spårar upp misstänkta, inleder processer mot dem och slutligen straffar de skyldiga. De spänningar mellan det passiva och aktiva hos lagen som vi tidigare noterade framstår nu närmast som mystifikation eller ideologi. Det sätt på vilket lagen manifesterar sig är genom sina instrument, vakter, inspektörer, tjänstemän, dörrvakter, förhørsledare, präster och bödlar, personer som utövar makt och våld. Den lag om lagen som Kafka för fram i romanen skulle därmed kunna synas reduceras till makt- och våldsapparat, och rättssystemet fungerar som en inkvisitorisk panoptikon. Men även denna bild av lagen behöver kompletteras med andra perspektiv.

Hur reagerar K. på denna rättsapparat? Hur förhåller han sig till domstolens synbara opacitet och osynlighet, dess omnipresens och omnipotens? Hans första reaktion skulle kunna beskrivas som trots, ett trots som omgivningen uppfattar som passivitet och likgiltighet. Samtidigt med denna reaktion börjar han verka för sin sak genom att finna lierade. Men i stället för att vända sig till sina mäktiga vänner och gynnare, som åklagare Hasterer och bankdirektören, använder sig K. av personer vars inflytande

i samhället och på domstolen förefaller litet eller obefintligt, som fröken Bürstner, Leni och Titorelli. Det är svårt att säga vad detta beror på, och i brist på underlag i texten är man tvingad att konstruera hypoteser. Kanske K. skäms över häktningen? Kanske han inte vill visa sig svag och sårbar inför mäktiga personer? Kanske ska man förstå det i termer av en alltmer påtaglig ensamhet?

Det är märkbart att K. har ett mycket speciellt förhållande till makt och människor med makt. I många situationer använder K. sina medmänniskor som medel snarare än mål (ett beteende som Kant ansåg omoraliskt), och i andra missbrukar han sin makt över dem på ett förnedrande sätt. Det finns således vissa likheter mellan hur domstolen behandlar K. och det sätt han behandlar andra. Jag vet inte om man går för långt om man talar om en affinitet mellan honom och domstolen, men mot slutet av romanen är tanken inte främmande för honom att bli en del av domstolen (se s. 258). Dessa två beteenden – trots och brutalitet – samexisterar med ett tredje, nämligen viljan att vara till lags. Det är också medgörligheten som alltmer kommer att ta överhanden i hans interaktion med domstolens representanter. (I andra sammanhang finner man dock fortfarande både trots och brutalitet.) Denna medgörlighet är kanske som allra tydligast när K. i slutet av romanen och ett år efter det att processen inletts villigt följer med vakterna till sin egen avrättning. Denna K:s egen Golgatavandring är en av de mest komiska scenerna i romanen och för tankarna till Monthy Pythons film *Life of Brian* (1979). På ett plan kan man tycka att K:s frivilliga underkastelse är önskvärd ur samhällelig synvinkel, men i den process och det rättssystem som framställs i romanen betecknar den en reduktion av människan till ett osjäligt djur – och det är betecknande nog ”som en hund” (s. 269) som K. möter sin död. Detta slags systematiska reduktion av människovärdet i romanen har av vissa ansetts förebåda den omänskliga behandling som blev verklighet i de nazistiska koncentrationslägren.⁵¹ Den allvarliga och historiska skugga som detta kastar på romanen får inte utesluta andra läsningar av liknelsen: att leva ett hundliv kan sförstås även betyda något annat, som Reidar Jönssons roman *Mitt liv som hund* (1983; kanske mer känd i Lasse Hallströms filmatisering från 1987) illustrerar. Dessutom kan man fråga sig om inte liknelsen, metaforen, i sig är att betrakta som död: vad betyder att leva ett hundliv i nådens år 2003?

Hittills har jag framför allt försökt läsa både romanen och lagen på ett seriöst sätt. Det är nu hög tid att läsa dem ur ett annat och mer underhållande perspektiv.

*

Ingenting är roligt i sig, det är framställningen som skapar den komiska effekten – skrattet, leendet, löjet. Ett ständigt återkommande grepp hos

Kafka – som nog uppfattas som komiskt av de flesta läsare – är att se men inte känna igen. Som exempel kan nämnas hur K. inte ser att några av vakterna under häktningen är hans kollegor på banken (s. 57), och hur han i sitt försvarstal i samband med det första förhöret uppfattar publiken än på det ena, än på det andra sättet, men aldrig kommer underfund med vilka de är (ss. 92-101). Man skulle kunna göra en lång lista på scener där igenkänning är själva poängen. Detta att (inte) känna igen och (inte) förstå vad man ser är i sig också ett tema i romanen, och är som nämnts ett återkommande tema i Kafkas författarskap. Det finns sålunda flera beskrivningar av hur K. blir igenkänd av för honom okända personer, liksom att han besväras av detta: ”Den som ändå fick vara anonym tills man presenterat sig.” (S. 245) Kopplat till temat igenkänning är förstås även frågan om det är meningen att K. ska inse sin egen skuld.

En anledning till igenkänningens framträdande roll i romanen är förstås att det är en central del i en rättsprocess. Under en rättegång ska vittnen känna igen personer, föremål och situationer, jurister ska identifiera lagrum och definiera ansvarsfrågor. Men igenkänning är inte bara viktigt inom rättsväsendet, det är även ett viktigt begrepp inom poetiken. Redan Aristoteles urskiljer det som ett centralt dramaturgiskt grepp i sin studie av det attiska dramat.⁵² Aristoteles kallar det ’anagnorisis’, en term som täcker både scener där en person känner igen ett föremål eller en annan person (som när Elektra i Aiskylos drama känner igen Orestes på hans hårlock och fotavtryck) och när en person inser betydelsen av en tidigare händelse (som när Oidipus hos Sofokles inser att det är han själv som har dräpt sin far).⁵³ Enligt Aristoteles ska dessa scener inte bara vara integrerade i handlingen på ett logiskt och naturligt sätt, de ska helst också vara kopplade till dramats vändpunkt (peripeteia).⁵⁴ Något sådant finner man inte i *Der Prozeß*, som för övrigt har en ytterst löst konstruerad intrig. Hos en diktare som Euripides (som Aristoteles var mindre svag för) finner man en lek och drift med greppet som delvis påminner om det man finner i *Der Prozeß*. Men anagnorisis betecknar för Aristoteles inte bara ett dramaturgiskt grepp, det är också kopplat till hans syn på diktning som en på en gång efterbildande och framställande konst, men framför allt en kognitiv och didaktisk konstform där åskådare lär sig se att något föreställer något annat.⁵⁵ Ytterligare en egenskap hos efterbildning är att framställningen förändrar vår upplevelse och förståelse av föremålet. Som Aristoteles påpekar kan vi med njutning betrakta sådant på bild som vi betraktar med vämjelse när det uppträder i verkligheten, exempelvis bilder av de mest avskyvärda djur eller av lik, även de mest detaljerade.⁵⁶ I modern tid använder Roland Barthes termen ’konnotation’ för att beskriva de sätt på vilket bilden tillför betydelser till det avbildade föremålet. Det som gäller bildmässiga framställningar gäller förstås även dikten. Det är uppenbart att framställnings-

sättet är en anledning till att de fruktansvärda händelser som drabbar K. ändå kan uppfattas som underhållande och komiska. Den kanske starkaste komiska effekten hos igenkänning uppstår när personerna i dramat inte förstår vad de ser, medan läsaren bara alltför väl gör det.

I det inledande kapitlet i *Der Prozeß* får läsaren som bekant följa hur K. blir häktad (ss. 45-59), men det egentliga ämnet för kapitlet är att försöka förstå vad det är som händer och vad det betyder. De konkreta händelserna är motsägelsefulla och K. undrar för sig själv om det är ett "grovt skämt" hans vänner spelar honom med anledning av hans 30-årsdag eller om det är verkligt (s. 48). Att K. beslutar sig för att "spela med" (ibid.) i det som kanske bara är en "komedi" (ibid.) förefaller motiveras hos K. av en kombination av en vilja av att vara till lags och att visa att han har förstått skämtet. Men hans tolkning av det som ett skämt kan naturligtvis också tolkas som ett psykologiskt motstånd mot att förstå vad det är som äger rum – ungefär på samma sätt som i Sofokles drama *Oidipus* inte alls kan förstå vad fåraherden mycket motvilligt berättar för honom.⁵⁷ I Kafkas roman förstärks detta intryck av oförstånd genom den scen där K. senare samma dag återuppför häktningen inför fröken Bürstner (ss. 69-70). I denna scen, som i romanen presenteras som ett stycke improviserad enmansteater, spelar K. "rollen" av inspektören och fröken Bürstner får spela utomstående vittne, men även ikläda sig rollen av den oförstående K. Vi ser alltså att häktningen återberättas genom att presenteras som ett slags skådespel, och att skådespelet med dess rollförskjutning får representera både ett försök att förstå vad som händer och en oförmåga att göra det. Det är med andra ord återigen ett slags parallell till berättandet och uttolkningen av legenden.

Detta teatrala drag i framställningen av K:s häktning förstärks ytterligare när man erinrar sig åskådarna i fönstret tvärs över gatan, med andra ord närvaron av en publik. Det är från början bara en person, en gammal dam (s. 45), men utökas senare till både två och tre personer (s. 50, s. 53). Det hör förstås också till saken att K. besväras av att dessa personer bevittnar vad som äger rum i hans bostad (s. 55). Det är uppenbart att närvaron av denna publik inte bara förstärker intrycket av att häktningen är ett spektakel, det tvingar i någon mening K. att för ögonblicket identifiera sig med rollen av den häktade, snarare än att förhålla sig distanserad till den som om det bara vore ett misstag. Det kan också nämnas i sammanhanget att det första kapitlet är pepprat med ord som har anknytning till teatern, men även genom hela romanen finner man referenser till och anspelningar på teatern.⁵⁸

Nu kan man fråga sig varför Kafka har valt att framställa häktningen på detta teatrala sätt. En möjlig anledning är att K:s dubbla förhållningssätt till vad som händer, liksom till den roll han spelar i det, ska ge ett komiskt

intryck. Ett annat skäl, som jag tror konstnärligt viktigare, är att den rättsliga processen i sig är intimt kopplad till teatern. Att rättegångar är en form av skådespel är lätt att inse, det räcker att tänka på hur de flesta domsalar är ordnade, med kårande och svarande, domare och advokater, jury- eller nämndemän tydligt arrangerade inför varandra och inför publiken. I många länder förstärks det rituella och teatrala ytterligare genom klädseln. Lika viktigt är att rättegångar är offentliga, att de äger rum i ett offentligt rum. Denna offentlighet hos rätten är inte bara ett villkor för rättvisan, utan definierar även en politisk offentlighet som sådan. Man bör också komma ihåg att det finns en lång tradition inom konsten att framställa rättsprocesser just som teater. Denna tradition känner vi i dag kanske främst genom tv-serier som Perry Mason, Ally McBeal och liknande, liksom även från tv-sändningar av verkliga rättegångar, kanske mest känt O.J. Simpson-rättegången. Ett av de viktigaste tidiga verken i denna tradition är Aiskylos ovan nämnda *Orestien*, ett verk som inte bara handlar om en serie brott och en utdragen rättsprocess, utan även diskuterar och legitimerar den i Aten rådande demokratiskt-patriarkala rättsordningen och dess offentliga jurydomstolar. Mer moderna skönlitterära verk som på olika sätt behandlar juridiska frågor på ett seriöst – och ofta politiskt – sätt är exempelvis Georg Büchners *Woyzeck* (1830-tal), Leo Tolstojs *Kreutzerersonaten* (1889), Albert Camus *L'Étranger* (1942) och Eyvind Johnsons *Drömmar om rosor och eld* (1949).

Det är som tidigare diskuterats svårt att avgöra om *Der Prozeß* hör hemma i den seriösa eller komiska genren, men det är tydligt att Kafka använder sig av många grepp som hör hemma i den senare. Även här finner man verk som framställer rättsprocessen som teater, allt från dramatiska verk som Aristofanes *Molnen* och *Getingarna*, till rättegångsscenerna i Lewis Carrolls *Alice's Adventures in Wonderland* (1866) och Tove Janssons *Trollkarlens hatt* (1968).⁵⁹ Hos Aristofanes är det uppenbart att en del av syftet är att förlöjliga vissa sidor av de atenska folkdomstolarna, i synnerhet retoriken (i *Molnen*) och jurymännens beteende (i *Getingarna*).⁶⁰ Det är dock inte fråga om en kritik av rättssystemet som sådant. Hos Carroll och Jansson är det vare sig fråga om kritik av rättssystemet som helhet eller någon del av det, och vad jag vet inte heller av något enskilt rättsfall. I den ena fallet är det fråga om en travesti på en rättegång där Hjärterknekten (The Knave of Hearts) står åtalad för att ha stulit drottningens bakelser, och där domaren (tillika konungen) och drottningen ständigt och jämnt avbryter förhandlingarna och på olika sätt försöker avsluta processen, bland annat med att ropa: "off with their heads!"⁶¹ I det andra fallet ordnar man en rättegång för att komma fram till hur man ska göra med innehållet (Kungsrubinen) i den väska som Tofslan och Vifslan har stulit från Märran, men som i själva verket tillhör trollkarlen. I bägge fallen består mycket av det

komiska i att de agerande inte vet hur de ska spela sina tilldelade roller i rättegången, liksom att de avviker från eller bryter mot gängse rättegångs-procedurer. Ett exempel på detta hos Carroll är när drottningen insisterar på att straffet ska komma först, och domen efteråt.⁶² Detta känns igen från *Der Prozeß* där K. får sitt straff utan att domen uttalats. Det finns även andra likheter mellan dessa rättegångsscener och avbildningen av rättssystemet i Kafkas roman, och det är inte omöjligt att såväl Kafka som Jansson kan ha använt Carrolls rättegångskarikatyr som förlaga.⁶³ Andra moderna komiska skildringar av rättssystemet som kan nämnas i detta sammanhang är Joseph Hellers *Catch 22* (1955) och rättegångscenerna i J.K. Rowlings *Harry Potter and the Order of the Phoenix* (2003).

Det förefaller klart att Kafkas *Der Prozeß* i mångt och mycket deltar i denna komiska och parodiska tradition. Men är det rättsprocessens former som är föremål för angrepp, eller är det idéer om lag och rätt som är måltavlan för Kafkas satir? Eller är det i stället K:s förhållande till lagen som är poängen med detta 'grova skämt'? I linje med den ovan gjorda iakttagelsen att lagen i romanen konstrueras som en panoptikon, ett slags inverterad teater där offentligheten utestängs från rättsprocessen, är det lätt att tro att måltavlan för Kafkas teatrala roman just är icke-teatrala sidor hos rättssystemet. Men det finns även andra möjligheter: lagen och rätten har många komiska och absurda sidor. I vilket fall ska man inte glömma – som Molière gärna påminde om – att skrattet även har en allvarlig sida: det är komedins uppgift att korrigera människans moral på ett underhållande sätt.⁶⁴

LITTERATUR

- Aarnio, Aulis: *Philosophical Perspectives in Jurisprudence*, Acta philosophica fennica, vol. 36, 1983 (Helsinki, Akateeminen Kirjakauppa, 1983)
 "America v the Rest", *The Economist*, July 2, 2003
 Benjamin, Walter: *Benjamin über Kafka*, hrsg. Hermann Schweppenhäuser (Frankfurt a. M., Suhrkamp Verl. 1981)
 Benjamin, Walter: *Gesammelte Schriften 2:1*, hrsg. Rolf Tiedemann & Hermann Schweppenhäuser (Frankfurt a. M., Suhrkamp Verl. 1977)
 Brod, Max: *Franz Kafka, eine Biographie* (Frankfurt a. M., Fischer, 1954)
 Carroll, Lewis: *The Complete Works of Lewis Carroll* (New York, The Modern Library, u.å.)
 Derrida, Jacques: *Acts of Literature*, ed. D. Attridge (New York, Routledge, 1992)

- Derrida, Jacques: *Force de loi. Le "Fondement mystique de l'autorité"* (Paris, Galilée, 1994)
- Dworkin, Ronald: *Law's Empire* (1986) (Oxford, Hart Publishing, 2000)
- Hamacher, Werner: *Premises. Essays on Philosophy and Literature from Kant to Celan*, trans. Peter Fenves (1996) (Stanford, Stanford U.P. 1999)
- Harris, J.W.: *Legal Philosophies*, 2nd ed. (London, Butterworths, 1997)
- Hart, H.L.A.: *The Concept of Law*, 2nd ed. (Oxford, Oxford U.P. 1994)
- Hebell, Claus: *Rechtstheoretische und geistesgeschichtliche Voraussetzungen für das Werk Franz Kafkas, analysiert an dem Roman Der Prozess*, Diss. Ludwig-Maximilians-Univ. (München) 1993.
- Heidsieck, Arnold: *The Intellectual Contexts of Kafka's Fiction: Philosophy, Law, Religion* (Columbia, S.C., Camden House, 1994)
- Heller, Erich: *The Disinherited Mind* (Cambridge, Bowes & Bowes, 1952)
- Jansson, Jan-Magnus: *Hans Kelsens statsteori mot bakgrund av hans rättsfilosofiska åskådning*, Diss. Helsingfors universitet, 1950
- Jansson, Tove: *Trollkarlens hatt* (U.o., Gebers, 1968)
- Kafka, Franz: *Der Prozeß*, hrsg. Malcolm Pasley (Frankfurt a. M., S. Fischer Verl. 1990)
- Kafka, Franz: *Framför lagen och andra prosastycken*, övers. Margit Abenius (Stockholm, Wahlström & Widstrand, 1975)
- Kafka, Franz: *Processen*, övers. Hans Blomqvist, Erik Ågren (Lund, Bakhäll, 2001)
- Kafka, Franz: *Tagebücher*, hrsg. Hans-Gerd Koch, Michael Müller & Malcolm Pasley (Frankfurt a. M., S. Fischer Verl. 1990)
- Kafka, Franz: *Till frågan om lagarna*, övers. Hans Blomqvist & Erik Ågren (Lund, Bakhäll, 2000)
- Kont, Birte: *Skyldidentiteten hos Franz Kafka. Et essay om en moderne jødisk tvivlerslivtag med loven* (Köpenhamn, Nansensgade Antikvariats Forl. 2002)
- Kuna, Franz: *Kafka. Life as Corrective Punishment* (London, Paul Elek, 1974),
- Levinas, Emmanuel: *Entre Nous: Thinking-of-the-Other*, trans. M.B. Smith & B. Harshav (New York, Columbia U.P. 1998)
- MacDowell, Douglas M.: *Aristophanes and Athens* (Oxford, Oxford U.P. 1995)
- MacDowell, Douglas M.: *The Law in Classical Athens* (London, Thames and Hudson, 1978)
- Ong, Walter J.: *Orality and Literacy* (New York, Routledge, (1982) 1995)
- Sagnol, Marc: "Archaïsme et modernité: Benjamin, Kafka et la loi", i *Les Temps modernes*, mars-avril-mai 2002, no. 618, ss. 90-104
- Scafuro, Adele C.: *The Forensic Stage. Settling Disputes in Greco-Roman New Comedy* (Cambridge, Cambridge U.P. 1997)

- Seebohm, Thomas M.: *Zur Kritik der hermeneutischen Vernunft* (Bonn, 1972)
- Sokel, Walter H.: *Franz Kafka – Tragik und Ironie. Zur Struktur seiner Kunst* (München, Albert Langen, 1964)
- Stein, Peter: *Roman Law in European History* (Cambridge, Cambridge U.P. 1999)
- Strauss, Leo: *Natural Right and History* (Chicago, Univ. of Chicago Pr. 1953)
- Ward, Ian: *Law and Literature. Possibilities and Perspectives* (Cambridge, Cambridge U.P. 1995)
- Ziolkowski, Theodore: *The Mirror of Justice. Literary Reflections of Legal Crises* (Princeton, Princeton U.P. 1997)

NOTER

- 1 Franz Kafka, *Framför lagen och andra prosastycken*, övers. Margit Abenius (Stockholm, Wahlström & Widstrand, 1975); Franz Kafka, *Der Prozeß*, hrsg. Malcolm Pasley (Frankfurt a.M., S. Fischer Verl. 1990), ss. 292-295; Franz Kafka, *Processen*, övers. Hans Blomqvist, Erik Ågren (Lund, Bakhäll, 2001), ss. 248-250. Sidhänvisningar i löpande text är till den sistnämnda utgåvan.
- 2 Jfr Franz Kafka, *Tagebücher*, hrsg. Hans-Gerd Koch, Michael Müller & Malcolm Pasley (Frankfurt a.M., S. Fischer Verl. 1990), s. 707.
- 3 Publicerad först i *Almanach dem Neuer Dichtung* (1916), omtryckt i Franz Kafka, *Ein Landarzt* (1919). För Kafkas eget omdöme om berättelsen, se *Tagebücher*, s. 707 & s. 723.
- 4 Jfr H.L.A. Hart, *The Concept of Law*, 2nd ed. (Oxford, Oxford U.P. 1994), ss. 204-205 et passim.
- 5 Jfr Hans-Georg Gadamer's *Wahrheit und Methode* (1960). Se även Ronald Dworkin, *Law's Empire* (1986) (Oxford, Hart Publishing, 2000), ss. 45-86.
- 6 Jacques Derrida, "Before the Law" (1982, 1985), trans. A. Ronell & C. Roulston, i *Acts of Literature*, ed. D. Attridge (New York, Routledge, 1992), s. 217. ["the priest and K. being in turn the doorkeeper and the man from the country, exchanging their place before the law, miming one another, going toward one another."]
- 7 Jfr ibid.
- 8 För en diskussion om det allegoriska och symboliska hos Kafka, se Erich Heller, "The World of Franz Kafka", i *The Disinherited Mind* (Cambridge, Bowes & Bowes, 1952), ss. 164-181.
- 9 Jfr Franz Kafka, "Till frågan om lagarna" (1920), *Till frågan om lagarna*, övers. Hans Blomqvist & Erik Ågren (Lund, Bakhäll, 2000), sss. 50-52.
- 10 Jfr Kafka, *Processen*: "Vad var det egentligen för människor? Vad pratade de om? Vilken myndighet kom de från? K. levde ju ändå i en rättstat [Rechtsstaat], det rådde fred överallt, lagarna [Gesetze] var inte upphävda, hur vågade man då överfalla honom i hans eget hem?" (S. 48)
- 11 Arnold Heidsieck, *The Intellectual Contexts of Kafka's Fiction: Philosophy, Law, Religion* (Columbia, S.C., Camden House, 1994), s. 115.

- 12 Jfr Ian Ward, *Law and Literature. Possibilities and Perspectives* (Cambridge, Cambridge U.P. 1995), s. 142.
- 13 Jfr Max Brod, *Franz Kafka, eine Biographie* (Frankfurt a.M., Fischer, 1954), s. 162.
- 14 Jfr Aiskylos, *Orestien*, särskilt *Eumeniderna* 681-710; Pierre Corneille, *Le Cid*, akt IV, scen V.
- 15 Jfr även Lenis varning till K. när han ska bege sig till katedralen: "De jagar dig." (S. 240). Liksom K:s kommentar till prästen om "en domstol som denna, som ju nästan uteslutande består av kvinnojägare." (S. 247) För en utförligare diskussion av rättvisan som ikonisk figur i romanen, se Theodor Ziolkowski, *The Mirror of Justice. Literary Reflections of Legal Crises* (Princeton, Princeton U.P. 1997), ss. 233-234.
- 16 Jfr Derrida, "Before the Law": "The law is silent, and of it nothing is said to us. Nothing, only its name, its common name and nothing else. In German it is capitalized, like a proper name. We do not know what it is, who it is, where it is. Is it a thing, a person, a discourse, a voice, a document, or simply a nothing that incessantly defers access to itself, thus forbidding *itself* in order thereby to become something or someone?" (S. 208)
- 17 Jfr Gershom Sholem, brev till Benjamin, 1 augusti 1931, citerat i *Benjamin über Kafka*, hrsg. Hermann Schweppenhäuser (Frankfurt a. M., Suhrkamp Verl. 1981), ss. 64-65. Om den mosaiska lagen hos Kafka, se vidare Birte Kont, *Skyldidentiteten hos Franz Kafka. Et essay om en moderne jødisk tvivlers livtag med loven* (Köpenhamn, Nansensgade Antikvariats Forl. 2002).
- 18 Jfr Walter Benjamin, "Franz Kafka", i *Benjamin über Kafka*, ss. 9-38. Se även Benjamins "Schicksal und Charakter" och "Zur Kritik der Gewalt", i *Gesammelte Schriften 2:1*, hrsg. Rolf Tiedemann & Hermann Schweppenhäuser (Frankfurt a. M., Suhrkamp Verl. 1977), ss. 171-178 resp. ss. 179-202.
- 19 Marc Sagnol, "Archaisme et modernité: Benjamin, Kafka et la loi", i *Les Temps modernes*, mars-avril-mai 2002, no. 618 (ss. 90-104): "Le monde du Procès de Kafka se passe 'vor dem Gesetz', selon le titre de la célèbre parabole, mais ce *vor* peut être interprété aussi bien dans un sens spatial (*devant la loi*) que temporel (*avant la loi*), donc comme un monde dans laquelle il n'y a pas encore de loi, pas de droit, pas même le législation de Moïse, un monde dans lequel règne l'arbitraire et où la condamnation précède la faute." (S. 101)
- 20 Jfr Walter J. Ong, *Orality and Literacy* (New York, Routledge, (1982) 1995), ss. 20-77.
- 21 Jfr Kafka, *Processen*, s. 55, s. 62, s. 87, s. 88, s. 125, s. 137, s. 139, s. 176, s. 201, s. 239, s. 240.
- 22 Jfr Ong, *Orality and Literacy*, s. 11.
- 23 Werner Hamacher, "The Gesture in the Name" (1991), *Premises. Essays on Philosophy and Literature from Kant to Celan*, trans. Peter Fenves (1996) (Stanford, Stanford U.P. 1999), ss. 300-301. [This is the law: that there is always only a "before" of the law. The withholding and withdrawing structure of the law forbids the one for whom it is reserved from experiencing it in any other way than in the impossibility of its ever being experienced - to say nothing of forbidding anyone from receiving a merely approximating concept of it. Just as the man from the country remains before the law, so, too, does the parable "Before the Law", and only in this way does it express its truth, the law of the law, and its very own law: namely, that the law is obstructed. The law is what withdraws from presentation. "Before the Law" presents the law as little as it formulates both less and more than this: the law of the law, which states that it never presents itself as such and never comes to light in the transparent form of a parable. Abiding by the law, "Before the Law" stands before the law of the parable, and it does so by not presen-

- ting a rule, a teaching, a doctrine, a moral, a law; by inhibiting itself and dissembling itself; and as a "cloudy spot", by placing itself before its own function of presentation, before itself as a parable.]
- 24 Kafka, *Der Prozeß*, s. 292. ["Täusche Dich nicht", sagte der Geistliche. "Worin sollte ich mich denn täuschen?" fragte K. "In dem Gericht Täuschst Du Dich", sagte der Geistliche, "in den einleitenden Schriften zum Gesetz heißt es von dieser Täuschung: Vor dem Gesetz steht ein Türhüter."]
- 25 Franz Kuna, *Kafka. Life as Corrective Punishment* (London: Paul Elek, 1974), s. 132. ["The parable demonstrates, as it were, the impossibility of its own interpretation."]
- 26 Jfr Ward, *Law and Literature*, ss. 144-145.
- 27 Jfr Emmanuel Levinas, "Uniqueness", i *Entre Nous: Thinking-of-the-Other*, trans. M.B. Smith & B. Harshav (New York, Columbia U.P. 1998), s. 196.
- 28 Jfr Derrida, "Before the Law", s. 189.
- 29 Jfr *ibid.*
- 30 Jfr *ibid.*, s. 188.
- 31 Jfr *ibid.*, s. 203.
- 32 Jfr *ibid.*, s. 204.
- 33 Jfr Heller, "The World of Franz Kafka", s. 172.
- 34 Jfr Brod, *Franz Kafka*, passim; Kuna, *Kafka*, s. 99-107; Heller, "The World of Franz Kafka", ss. 157-159.
- 35 Jfr Walter H. Sokel, *Franz Kafka – Tragik und Ironie. Zur Struktur seiner Kunst* (München, Albert Langen, 1964), ss. 107-108, ss. 140-150.
- 36 Jfr Kuna, *Kafka*, s. 21 et passim.
- 37 Jfr Kafka, *Tagebücher*, ss. 658-660, ss. 666-667, ss. 679-680.
- 38 Jfr Kuna, *Kafka*, s. 101.
- 39 Derrida, "Before the Law", 205. ["it must not be presented or represented and above all not penetrated."] Jfr även *ibid.* s. 206 & s. 209.
- 40 Jfr Douglas M. MacDowell, *The Law in Classical Athens* (London, Thames and Hudson, 1978), ss. 41-51, ss.192-194; Peter Stein, *Roman Law in European History* (Cambridge, Cambridge U.P. 1999), passim; Leo Strauss, *Natural Right and History* (Chicago, Univ. of Chicago Pr. 1953).
- 41 Jfr Jan-Magnus Jansson, *Hans Kelsens statsteori mot bakgrund av hans rättsfilosofiska åskådning*, Diss. Helsingfors universitet, 1950, ss. 20-30.
- 42 Jfr Hart, *The Concept of Law*: "There are [...] two minimum conditions necessary and sufficient for the existence of a legal system. On the one hand, those rules of behaviour which are valid according to the system's ultimate criteria of validity must be generally obeyed, and, on the other hand, its rules of recognition specifying the criteria of legal validity and its rules of change and adjudication must be effectively accepted as common public standards of official behaviour by its officials." (S. 116)
- 43 Jfr Heidsieck, *The Intellectual Contexts of Kafka's Fiction*, ss. 105-106 & ss. 115-117. För den juridiska bakgrunden till Kafkas verk, se även Claus Hebell, *Rechtstheoretische und geistesgeschichtliche Voraussetzungen für das Werk Franz Kafkas, analysiert an dem Roman Der Prozess*, Diss. Ludwig-Maximilians-Univ. (München) 1993.
- 44 Nyhetsmedia utgör i sin tur den tredje (alternativt den fjärde) statsmakten, och det är fullt möjligt att frias i juridiska instanser men fällas i/av media och vice versa.
- 45 Se "America v the Rest", *The Economist*, July 2, 2003.
- 46 Jfr Hamacher, "The Gesture in the Name", s. 296. [If it is no longer clear what is absent, what is lost, and what has missed the mark, then all talk of absence, losing, and missing the mark is not only hypothetical: it misses the mark in principle.]

- 47 Jfr Thomas M. Seebohm, *Zur Kritik der hermeneutischen Vernunft* (Bonn, 1972), s. 13; och Dworkin, *Law's Empire*, ss. 15-30.
- 48 Derrida, "Before the Law", s. 213. ["We find there the same *content* differently framed, with a different system of boundaries and above all without a proper title, except that of a volume of several hundred pages."]
- 49 Ibid. ["movements of framing and referentiality"]
- 50 Jfr ibid.
- 51 Jfr Sokel, *Franz Kafka*, s. 115 et passim.
- 52 Jfr Aristoteles, *Poetiken*, kap. 11 (1452b) & 16 (1455a).
- 53 Jfr Aiskylos, *Gravoffret* 167-211; Sofokles, *Konung Oidipus* 1182-1185.
- 54 Jfr Aristoteles, *Poetiken* kap. 11 (1452b).
- 55 Jfr ibid. kap. 4 (1449a).
- 56 Ibid.
- 57 Jfr Sofokles, *Konung Oidipus* 1121-1181.
- 58 Jfr Kafka, *Processen*, s. 63, s. 66, s. 69, s. 154, s. 265 et passim.
- 59 Jfr Lewis Carroll, *Alice's Adventures in Wonderland*, i *The Complete Works of Lewis Carroll* (New York, The Modern Library, u.å.), kap. 11-12 (särskilt ss. 114-129); Tove Jansson, *Trollkarens hatt* (U.o. Gebers, 1968), kap. 6 (särskilt ss. 120-126).
- 60 Jfr Douglas M. MacDowell, *Aristophanes and Athens* (Oxford, Oxford U.P. 1995), ss. 113-179. För den nya komedin, se Adele C. Scafuro, *The Forensic Stage. Settling Disputes in Greco-Roman New Comedy* (Cambridge, Cambridge U.P. 1997).
- 61 Jfr Carroll, *Alice's Adventures in Wonderland*, s. 116, s. 121, s. 125, s. 126, s. 128 & s. 129.
- 62 Jfr ibid.: "Sentence first, verdict afterward" (s. 129).
- 63 Jfr Ward, *Law and Literature*, s. 103.
- 64 Jfr Molière, *Tartuffe*, Premier placet (1664): "Le devoir de la comédie étant de corriger les hommes en les divertissant [...]."